

KRONIEK

Vier Joodse sporen

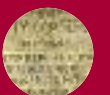
MONUMENT SINAI

SIMMEREN

STRUIKELSTENEN

VREDE VAN UTRECHT

KERKARCHIEF

OPGRAVINGEN

Stadsherstel behoudt Amersfoortse synagoge

Onlangs heeft de Joodse gemeente van Amersfoort haar synagoge in beheer gegeven aan Stadsherstel Midden-Nederland. Daarmee wordt een belangrijk stukje Amersfoorts erfgoed op verantwoorde wijze behouden voor volgende generaties.

door LISETTE BREEDVELD

Al sinds 1727 is dit bijzondere gebouw dé plek waar de Joodse gemeente haar gebedsdiensten houdt. Het staat in het hartje van de oude binnenstad, aan de Kortegracht en de Drieringensteeg. Het complex bestaat uit een synagoge met aan de straatkant twee kleine woonhuizen. Sinds de Tweede Wereldoorlog was het voortbestaan van de synagoge als plek van gebed in gevaar. Het ledenaantal is de afgelopen jaren aanzienlijk kleiner geworden. De Joodse gemeente heeft er alles aan gedaan om het eigendom van de synagoge in eigen hand te houden, maar dit bleek uiteindelijk niet haalbaar. Na veel overleg is een passende oplossing gevonden. De synagoge is in december 2012 overgedragen aan Stadsherstel, dat de garantie heeft gegeven dat de gebedsdiensten plaats kunnen blijven vinden in het pand. Hierdoor blijven het gebouw en de omliggende omgeving het hart van de Joodse gemeenschap in Amersfoort. De overdracht vormt een nieuwe fase in de roerige geschiedenis van het gebouw, waarin perioden van voor- en tegenspoed elkaar afwisselden.

Omslagfoto: Elly de Liever ontvangt belangstellenden op Open Monumentendag 2011.

Het bijgebouw Beth Medina aan de Drieringensteeg.

BOUW EN AANPASSINGEN

De synagoge werd ingewijd op een terrein dat voorheen *Het Juffergat* werd genoemd. In Amersfoort waren de Joden sinds de 17e eeuw welkom. Zij brachten immers werkgelegenheid. In andere steden was men minder gastvrij.

De toestroom van Joden uit andere steden zorgde ervoor dat de synagoge te klein werd. Daarom werd het pand in 1842 vergroot, naar ontwerp van de stadsarchitect B. Ruitenbergh. De synagoge kreeg een halfronde uitbouw aan de zijde van de Muurhuizen en een nieuwe ingangspartij aan de Drieringensteeg, met voorportaal en twee deuren. In de muren werden neo-gotische spitsboogvensters aangebracht. In die tijd was het zeer gebruikelijk om terug te grijpen op bouwstijlen van vroeger, in dit geval de gotiek uit de middeleeuwen.

Vervolgens vonden in 1927 opnieuw wijzigingen in en aan het gebouw plaats, waaronder het plaatsen van nieuwe gebrandschilderde ramen met Joodse symbolen in art-decostijl. Deze ramen zijn destijds ontworpen door de Haarlemse glazenier Willem Bogtman.

VERWOESTINGEN

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de synagoge zwaar getroffen. Volgens de Joodse wet zijn tenminste tien mannen van boven de 13 jaar nodig om een *sjoeldienst* door te laten gaan. Door gebrek aan dit vereiste aantal vond in april 1943 voorlopig de laatste dienst plaats. In de zomer kreeg de Amersfoortse politie opdracht het gebouw

STADSHERSTEL MIDDEN-NEDERLAND

heeft als doel het waardevolle erfgoed in de binnensteden van Amersfoort en Utrecht waar mogelijk te behouden. Deze instelling draagt zorg voor het behoud en beheer van ruim 200 monumenten. De bijzondere en uitzonderlijke architectuur en geschiedenis van de synagoge maken het tot een mooie aanvulling op het reeds bestaande bezit. Kijk voor meer informatie op www.shmn.nl.

leeg te halen. Het interieur bleek deels al te zijn verdwenen; de rest werd ondermeer als brandhout verkocht. De synagoge werd gedurende de rest van de oorlog gebruikt als opslagplaats voor aardappelen en meel voor leveranciers van Kamp Amersfoort. Na de bevrijding was de synagoge een ruïne, maar het interieur werd in 1949 gerestaureerd door de Amsterdamse architect A. Oznowicz. De godsdienst en cultuur herleefden rond de Drieringensteeg. Hier werd ook een nieuw ontmoetingslokaal ingericht, voor vergaderingen en activiteiten.

RONDGANG

Tegenwoordig is de synagoge nog steeds een opvallend, vrijstaand gebouw. Het ligt als het ware op een eiland tussen de Kortegracht, de Muurhuizen en de Drieringensteeg. Tussen de synagoge en de twee woonhuizen bevindt zich een grote tuin, die de samenhang tussen de drie gebouwen versterkt. Een synagoge heeft doorgaans een specifieke opbouw en structuur, zowel wat betreft het in- als exterieur; dat geldt ook voor het gebouw aan de Kortegracht. De as is naar het zuidoosten gericht, in de richting van Jeruzalem.

In een synagoge is het gebruikelijk dat mannen en vrouwen gescheiden zitten; daarom is er voorzien in een speciale vrouwengalerij. Tot een paar jaar geleden gingen

Aangezicht en voordeur van de synagoge.

Met dank aan Nechamah Mayer-Hirsch.

Lisette Breedveld is medewerker van Stadsherstel Midden-Nederland.

de vrouwen zelfs via een eigen ingang aan de linkerkant van het sjoelgebouw en een binnen-trap naar de vrouwengalerij. In verband met de veiligheid is dit gewijzigd en is er bij de ingang een speciale trap geconstrueerd, waarlangs de vrouwen nu naar boven gaan. De oude binnen-trap is een nooduitgang geworden.

De sjoel heeft twaalf ramen, verwijzend naar de stammen waaruit de Israëlitische bevolking lange tijd heeft bestaan. Zoals de voorschriften luiden staat tegenover de ingang het *aron hakodesj*, de kast waar de torarollen worden bewaard. Een ander essentieel onderdeel is het *neer tamied*, het eeuwig brandende licht. Dit licht herinnert aan de zevenarmige kandelaar die in de Tempel te Jeruzalem stond en altijd brandend werd gehouden, tot de verwoesting in het jaar 70.

TOEKOMST

Inmiddels is het alweer twintig jaar geleden dat de synagoge gerestaureerd is. Dat gebeurde namelijk in 1993 door architect Piet Wassink. Sindsdien is er weinig aan het gebouw gedaan. Voor iedere voorbijganger is het duidelijk dat het pand een opknappbeurt kan gebruiken. Stadsherstel Midden-Nederland zal de komende tijd starten met onderhoudswerk, zodat het pand er in de toekomst weer in volle glorie bij staat.

De Joodse gemeente heeft nog steeds steun nodig voor het behoud van haar cultuur en erfgoed. Daarvoor is vorig jaar de stichting Vrienden van de Synagoge Amersfoort opgericht. U kunt vriend worden door € 20,- over te maken op rek.nr. 400307944; vermeld svp uw adres. www.synagogeamersfoort.nl

op stenen voet'. Het waren de troephuizen van Troep I, II en III (Cay-Noya, Flehite en Impeesa).

In 1939 werden aan de Appelweg en aan de Laan 1914 barakkenkampen gebouwd voor de huisvesting van Nederlandse gemobiliseerde militairen. Na de capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940 werden de twee barakkenkampen gevorderd, evenals een boerderij aan de Appelweg en enkele woningen en de padvinderges- bouw- tjes aan Laan 1914.

In het voorjaar van 1941 werd het barakkenkamp aan de Appelweg verbouwd tot *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. Het barakkenkamp onderaan Laan 1914 werd het onderkomen van SS'ers van *Wachbattalion Nord-West*. Ook de drie troephuizen van de padvinders werden verbouwd en ingericht voor de huisvesting van SS-bewakings- personeel. Bij de boerderij aan de Appelweg verzorgden gevangenen de varkens voor de keuken van de kampbewaking. Rondom deze locaties werd een omheining van prikkeldraad geplaatst, waar de bewakers van het *Wach-battalion* dagelijks hun rondes liepen.

Op de foto links geeft de stippellijn de prikkeldraadomheining weer. Linksboven de locatie waar in 1960 de Sinaï-kliniek in gebruik werd genomen. De pijl markeert de locatie waar het monument nu staat.

VERSNIPPERING

Kort na de bevrijding werden de twee barakkenkampen gebruikt voor de internering van collaborateurs. Kamp Amersfoort functioneerde tevens als gevangenis voor

voormalige kampbewakers en als onderdak voor uit het buitenland terugkerende gevangenen en dwangarbeiders. Rond het kamp waren medewerkers van de Dienst Identificatie en Berging bezig met opgravingswerkzaamheden. De troephuizen van de padvinders werden verkocht aan de gemeente Amersfoort. Zo begon de versnippering van het terrein waar de zwarte bladzijdes uit de geschiedenis van Amersfoort waren geschreven. De volgende 'ver- kavelingsactie' vond plaats in augustus 1951. In de ge- meenteraadsvergadering werd toegestemd met het voor- stel tot het in erfpacht uitgeven van een perceel bosgrond aan de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren. Op deze plek verrees in 1952 een dierenasiel. Twee jaar later verkocht de gemeente het naastgelegen perceel met de drie padvindersgebouwtjes.

SINAÏ-KLINIEK

In 1954 werd van de gemeente Amersfoort een perceel aan Laan 1914 aangekocht voor de bouw van een nieuw verpleeghuis. Op 4 februari 1958 meldde het *Dagblad voor Amersfoort*: 'De Centrale Vereniging voor de Joodse Geestelijke Gezondheidszorg laat aan de Laan 1914 een psychiatrische behandelings- en verplegingsinrichting voor 78 verpleegden bouwen.'

In juli 1958 werd de eerste steen van de Sinaï-kliniek ge-

De Sinaï-kliniek circa 1960 met het monument op de oorspronkelijke plaats (Archief Eemland/ foto: Weers, Paul Plasmeijer).

Gert Stein is medewerker van het Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

legd. Het gebouw was ontworpen door de Amsterdamse architect L.H.P. Waterman en kon worden gezien als schoolvoorbeeld van wederopbouwarchitectuur. Gedurende de bouw werden de troephuizen gebruikt als directie- keet, waarna ze zijn gesloopt. In september 1960 werd de Sinaï-kliniek in gebruik genomen en op 18 oktober officieel geopend in aanwezigheid van koningin Juliana. De verhuizing naar Amstelveen en de sloop van het ge- bouw markeerden het einde van bijna vijftig jaar Joodse zorg aan de Laan 1914. Het teruggeplaatste reliëf zal hier blijvend aan herinneren, net zoals het verwijst naar het drama van Het Apeldoornsche Bosch. De officiële ont- hulling van het monument moet nog plaatsvinden.

OP ZOEK NAAR JOODSE NABESTAANDEN

De karaf van Simmeren

In 1943 kochten mijn ouders een karaf van de Joodse familie Simmeren. Later wilde ik die teruggeven. Dat is een intensieve en soms ook aangrijpende zoektocht geworden.

door HENK DE GANS

4 APRIL 1995

Bij een nationale herdenking in de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam zie ik grote zwarte plaquettes met familienamen van vermoorde Joden. Mijn oog valt op de naam Zimmern. Zo heetten toch onze burens van Anton Mauvestraat 16 in Amersfoort? O nee, het was Simmeren. Die naam staat er ook bij.

Vaag staat me bij dat ik hen als jongetje van vier heb zien vertrekken uit hun huis naast het onze. Ik stond voor het raam van de grote bovenkamer aan de straatkant. Het beeld dringt zich op van twee vrouwen die huilend

De karaf van de familie Simmeren (Museum Flehite/*foto: Ep de Ruiter*)

heen en weer lopen tussen een auto op straat en de voordeur van hun huis. Ze hebben lange japonnen over hun armen. De familie Simmeren behoorde tot de laatste Joden die Amersfoort moesten verlaten, vermoedelijk op 15 april 1943. Is het met hen net zo gegaan als met de grootste groep, die al op 21 augustus 1942 weg moest? Men mocht alleen wat boven- en onderkleding, keukengerei, beddengoed, een kachel en brandstof meenemen. Deze bezittingen werden in de vroege morgen met wagens van de firma Van den Hoek opgehaald.

Na het vertrek van de burens stond er opeens een glazen karaf op een kastje in onze voorkamer, de 'mooie' kamer. Het zonlicht werd veelkleurig gebroken in de facetten van de stop. Vader vertelde later dat hij de karaf van de buurman had gekocht, om hem aan contant geld te helpen. Er kwam een NSB-gezin in het huis van de Simmerens wonen. Na de oorlog moesten ze het huis uit, maar de Simmerens kwamen niet terug. Mijn vader vermoedde dat zij het niet overleefd hadden.

14 MEI

Ik heb de karaf van moeder gekregen, omdat ik wil uitzoeken of er nog verwanten van de burens in leven zijn. Ik kan de karaf teruggeven, als herinnering aan de vermoorde familieleden.

Moeder vertelt dat ze na haar huwelijk in 1936 vrijwel gelijk met de familie Simmeren in de Anton Mauvestraat is komen wonen. Over mijn vader zegt zij: 'Jo maakte wel gemakkelijk contact met mijnheer Simmeren, over de heg. De burens hadden één dochtertje, Frieda; ze was een jaar of acht. Je vader had een onderduikadres voor ze, maar ze wilden niet. Later had hij een plek alleen voor het dochtertje. Maar ook daar gingen ze niet op in. Om hen aan wat geld te helpen heeft Jo de karaf gekocht; zo'n karaf was niet iets wat bij ons hoorde. Ze hebben ook nog wat dingen bij ons ondergebracht. Al de dag nadat ze waren vertrokken is hun hele huis leeggehaald. "Ze" kwamen ook bij ons de spullen halen. Het kwam toen nog niet bij me op om daarover te liegen. Maar van de karaf heb ik niets gezegd, want die hadden we gekocht.'

23 MEI

Ik kom toevallig enkele boeken tegen over de Joodse gemeente van Amersfoort. Was Herman van Gelder, die bij

De familie Simmeren woonde in het derde huis van rechts, de familie De Gans in het tweede. Ansicht van H. Overeem, circa 1937 (Archief Eemland).

ons in de Anton Mauvestraat ondergedoken is geweest, ook een Jood? Als dat het geval is hebben vader en moeder toch behoorlijk risico durven nemen.

26 MEI

Vanmiddag ben ik naar het Joods Historisch Museum geweest. B. Simmeren komt voor in het indrukwekkende dagboek van Jules Frank, over de laatste maanden van de Joodse gemeente van Amersfoort. Bekende namen duiken op, zoals Van Raalte en Rintel met hun winkels in de binnenstad. Het schokt en onthutst wat ik lees; wat weet ik weinig. Jarenlang liepen we elke zondag naar onze gereformeerde Grachtkerk (nu theater De Lieve Vrouw); dan kwamen we langs het huis van Oldenbarnevelt (naar later bleek een onderduikplek) en de synagoge.

In de registers van Westerbork vind ik leden van de families Zimmeren en Simmeren die niet teruggekomen zijn. Daar staan ook mijn burens bij:

Vader: Benedictus Simmeren. Geboren te Groningen 14-12-1898. Overleden te Sobibor 9-7-1943 (45 jaar oud).

Moeder: Henderine Simmeren-Noort. Geboren te Amsterdam 24-1-1898. Overleden te Sobibor 9-7-1943 (45).

Dochter: Frieda Simmeren. Geboren te Amersfoort 17-6-1925. Overleden te Sobibor 9-7-1943 (18).

Later vind ik op het NIOD nog dat de familie Simmeren op 6 juli 1943 op transport is gesteld. Nu besef ik dat er geen enkel familielid meer over is. Ik kan de karaf niet meer teruggeven.

27 MEI

Ik ontmoet drie vroegere burens, de gezusters Douma, allen rond de 90 jaar oud. Als ik het gesprek op de familie Simmeren breng barsten de dames los: 'Och, het is zo vreselijk wat er met ze gebeurd is. Dat wisten we toen niet. Ze hadden het op het laatst zo slecht. We hebben er nog wel

eens handdoeken gebracht. Ze hadden haast niets meer.'

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

■ Kees Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeeren ....'*

De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog (Amersfoort 2002)

146-147, 153-154 (met het dagboek van Jules Frank)

■ Simon van Adelberg, *De Joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van de oude sjoel* (Amersfoort 1977)

■ J. Zwarts, *De Joodsche Gemeente van Amersfoort. Gedenkschrift samengesteld ter gelegenheid van haar synagoge, 5847-5687 1727-1927* (Amersfoort 1927)

Henk de Gans (Amersfoort, 1938) was tot zijn pensioen in 2003 docent Demografie aan de Universiteit van Amsterdam.

29 JUNI

'U hebt toch ook de evacuatie in mei 1940 meege maakt?,' vraag ik moeder. Ze antwoordt: 'Maar dat was vooral ook leuk geweest, in Bergen (NH). Daar zeiden de Simmerens dat ze zo blij zouden zijn als ze weer naar huis zouden kunnen. Je vader zei toen: "Verwacht er niet te veel van", want hij was op de hoogte van wat er met de Joden in Duitsland gebeurd was.'

30 NOVEMBER

Ik bezoek mijn vroegere buurmeisje Willy Pennings, die een paar jaar ouder is. Ze heeft gezien dat de Simmerens weggevoerd werden. Het verzamelpunt voor de Joden uit de buurt was de brede stoep vóór het postkantoor van Overeem, tegenover onze huizen. De Simmerens hadden ook bij hen thuis spullen ondergebracht; gewone dingen zoals een wasbord. De gehele oorlog hebben zij een huis vol onderduikers gehad.

NOVEMBER 2011

Ik ga met het Nederlands Auschwitz Comité naar Auschwitz en Sobibor. Ik hoor dat de treinreis van Westerbork drie dagen duurde, onder onvoorstelbaar ellendige omstandigheden. In nog geen drie uur waren alle mensen vergast en verast. Ieder kan de namen van vermoorde familieleden en bekenden noemen. Ik noem Benedictus, Henderina en Frieda Simmeren.

2 FEBRUARI 2012

Vanochtend heeft de karaf van de familie Simmeren zijn bestemming gekregen. Ik heb hem overgedragen aan Museum Flehite. De karaf is tentoongesteld in de vitrine met nieuwe aanwinsten in de kelder.

'EEN MENS IS PAS VERGETEN, WANNEER ZIJN NAAM IS VERGETEN'

Struikelstenen in Amersfoort

De Stichting Struikelstenen Amersfoort wil ook in Amersfoort zulke stenen plaatsen. Maar waarom moeten we over stenen struikelen?

door **FLOOR DE GRAAFF** en **LYDIA EDELKOORT**

De bedenker van het project *Stolpersteine* is de Duitse architect/kunstenaar Gunter Demnig (1947). (*Stolpern* betekent struikelen.) In 1996 plaatste hij de eerste, min of meer illegale, stenen in Berlijn-Kreuzberg en Keulen. Hij bedacht ze als een monument, een gedenkteken, voor alle slachtoffers van de naziterreur, voor Joodse slachtoffers, Sinti en Roma, verzetsstrijders, politieke gevangenen, Jehova's getuigen en euthanasieslachtoffers. Kortom, voor allen die door de nazi's tussen 1933 en 1945 zijn verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfdoding gedreven. De meesten van hen hebben geen eigen graf, maar met de Struikelstenen hebben ze een naam en daardoor blijven zij herinnerd. 'Mensen zijn vergeten als hun naam vergeten is,' zegt hij.

Gunter Demnig plaatst zijn Stolpersteine.

EEN KEITJE OM OVER TE STRUIKELEN

Struikelstenen zijn keitjes met een messing plaatje, met daarop de naam van het slachtoffer, geboortjaar, deportatie- en sterfdatum. Het keitje wordt in de bestrating aangebracht vóór het huis waar hij of zij woonde. Vaak woonden er hele gezinnen; dan wordt er voor ieder vermoord gezinslid of huisgenoot een steen geplaatst. Demnig noemt ze Struikelstenen, omdat de voorbijganger

zich moet buigen om de tekst goed te kunnen lezen en zo als het ware met 'hoofd en hart' over deze steen struikelt. In Duitsland heeft Demnig inmiddels duizenden Struikelstenen geplaatst. Maar ook buiten Duitsland zijn ze nu te vinden, in meer dan 650 steden in dertien verschillende Europese landen, sinds kort ook Nederland. In Borne zijn op donderdag 29 november 2007 de eerste Nederlandse Struikelstenen gelegd. Er zijn vergelijkbare projecten die ontleend zijn aan de oorspronkelijke Stolpersteine. Zo is er in Wenen het project *Steine der Erinnerung*, straatsteenachtige gedenkorden die echter niet door Gunter Demnig zijn gemaakt. Hij beschouwt deze stenen als plagiaat.

IN AMERSFOORT

Op initiatief van Klaas Kwakman en Bram de Zwaan is in 2012 de Stichting Struikelstenen Amersfoort opgericht. Zij denken vooral aan de 365 joden die na de oorlog niet terugkeerden. De Joodse gemeenschap van Amersfoort is zwaar getroffen. In 1930 woonden er ongeveer 400 joden; in oktober 1941 waren het er 730. De toename was het gevolg van de vele Joodse vluchtelingen uit Duitsland, die in de stad waren komen wonen.

VOORONDERZOEK

Om Struikelstenen in Amersfoort te kunnen plaatsen moet nog veel werk worden verricht. De eerste taak waar de Stichting voor stond, was het verzamelen van de namen en adressen van Joodse slachtoffers uit Amersfoort. Er bestond al een namenlijst, die was samengesteld door Nechamah Mayer-Hirsch en Rob Mayer ten behoeve van de Gedenkrol. Dit monument in de vorm van een Tora-rol was in 1999 door Raad van Kerken in Amersfoort aan de Joodse gemeente geschonken en staat nu in Kamp Amersfoort. Kwakman en De Zwaan raadpleegden www.joodsmonument.nl, een namenlijst van alle vermoorde Nederlandse Joden. Helaas is niet alle informatie correct en daarom bezochten de heren ook Westerbork en Vught, waar nog veel informatie ligt. Zo zijn veel vluchtelingen uit Oost-Europa destijds niet geregistreerd, of zij gingen van adres naar adres. Ook de registratie van mensen die in de kampen zijn omgekomen, is niet compleet. Ten slotte bleken het boek en de expositie *In memoriam* van Guus Luijters een interessante bron. Luijters verzamelde de namen (en zo mogelijk foto's) van bijna 18.000 Ne-

derlandse Joodse, Roma- en Sinti-kinderen die in de kampen werden vermoord.

Uit al deze gegevens hebben Kwakman en De Zwaan nu een tamelijk complete lijst van joodse oorlogsslachtoffers uit Amersfoort, met meer dan 300 namen en adressen. 'In elk geval is de lijst voor de binnenstad compleet,' aldus Kwakman. De Zwaan: 'Voor de meeste mensen is het verleden echt voorbij en zijn de nazislachtoffers naamloos. Hoe geef je die mensen hun naam terug? Door een Struikelsteen te plaatsen op de plek waar ze ooit gewoond hebben, krijgen de naamlozen hun plaats weer terug in onze stad.'

De vijf Struikelstenen ter herinnering aan de familie Gompers.

Floor de Graaff is bestuurslid van de Stichting Flehite Publicaties.

Lydia Edelkoort doet Publiek & Presentatie van Museum Flehite.

VERVOLG

Naast het onderzoek is de Stichting ook druk bezig met het werven van fondsen; lastig werk in deze tijd. Ook moet er contact worden gelegd met de gemeente, met eventuele nabestaanden en uiteindelijk met de huidige bewoners van de beoogde huizen. Want niet iedereen vindt het fijn om zo met het verleden te worden geconfronteerd. De Stichting hoopt in 2013-2014 de eerste struikelstenen te plaatsen in de oude binnenstad van Amersfoort. Meer informatie en achtergrondgegevens over de stenen staan binnenkort op de website

www.struikelstenenamersfoort.nl.

Links op de foto staat Fietje van Tijn, samen met haar nichtje Rodi Polak (midden) en Emy Neeter. Fietje woonde aan de Utrechtsestraat 3a, boven de feestartikelenwinkel van haar ouders, samen met vijf broertjes en zussen. In maart 1942 overleed haar vader Sam van Tijn aan een blindedarmontsteking. In de overlijdensadvertentie wordt familie in Gouda genoemd, Gompers-van Tijn aan de Wijdstraat 17. B. Gompers-van Tijn is Fietjes tante Betty, officieel Elisabeth, een zuster van de overleden Sam. Betty en haar man Sal hadden in Gouda ook een winkel in feestartikelen. Moeder en kinderen Gompers werden op 25 september 1942 uit Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz. Daar werden zij drie dagen later vermoord. Sinds 2012 herinneren vijf Struikelstenen in de Wijdstraat aan deze Joodse familie.

Anderhalf jaar feest

Twaalf jaar was er gevochten. Ook al was de oorlog ver weg gevoerd, de Vrede van Utrecht werd dichtbij gesloten. Waar ging het eigenlijk over en wat betekende dat voor Amersfoort?

door GERARD RAVEN

Dit jaar organiseert de provincie allerlei culturele activiteiten rond het thema Vrede van Utrecht. Sommige daarvan gaan inderdaad over oorlog en vrede, maar meestal niet. De gemiddelde Utrechter heeft geen idee wat die vrede betekende. En in het nieuwe handboek *Bruit van d'Eem* staat er niets over.

ACHTERGRONDEN

De Spaanse Successie-oorlog (1701-1713) zullen sommigen zich nog wel van school herinneren. Toen de koning van Spanje in 1700 overleed wilde Lodewijk XIV van Frankrijk zijn kleinzoon op de troon hebben, maar de omliggende staten zagen daarin een verstoring van het machtsevenwicht. Zo begon de Spaanse Successie-oorlog (1701-1713). De Nederlandse prins Willem III was Lodewijks grote tegenpool en had al tweemaal eerder oorlog

**Minitentoonstelling
van 26 maart
t/m 31 juli in
Museum Flehite**

Het glas van Amersfoort en het deksel, 1713 (Museum Flehite).

met hem gevoerd. Bovendien had hij zijn schoonvader Jacobus II van de Engelse troon gestoten en vreesde hij dat diens zoon met Franse steun zou terugkeren. Historicus Renger de Bruin heeft dit conflict de eerste echte wereldoorlog genoemd, omdat deze niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook in de koloniën werd uitgevochten. Hij is conservator stadsgeschiedenis van het Centraal Museum en projectleider van de grote tentoonstelling over de Vrede van Utrecht (zie p. 24).

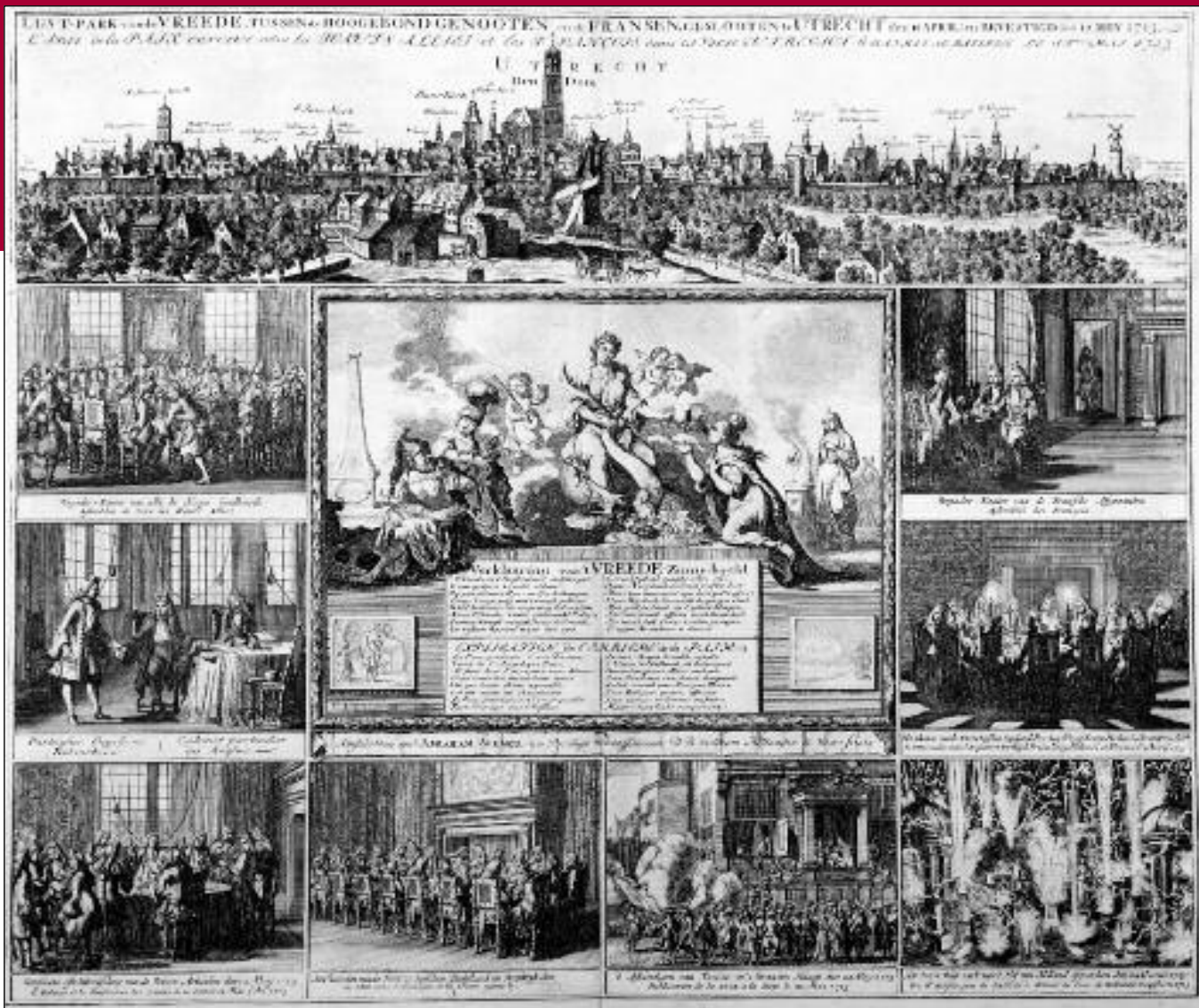
Toen Willem in 1702 overleed wilden verschillende gewesten geen stadhouder meer, waaronder Utrecht. De meeste Stichtse bestuurders voelden ook niets voor de Hol-

landse oorlogspolitiek, die immers vooral de handelsbelangen op het oog had en veel geld kostte. Zij wilden liever vrede sluiten. Maar de Hollandse macht en overweldigende financiële inbreng was doorslaggevend. Knarsend moesten de Stichters toezien hoe de oorlog maar duurde en hun kas steeds leger raakte. Utrecht heeft zelfs geheime onderhandelingen met Frankrijk gevoerd.

FAMILIEGELD

Ieder gewest betaalde zijn deel van de kosten van troepen in het buitenland. Daarom had het Sticht na de verwoestende Franse bezetting van 1672-1673 al het *familiegeld* ingevoerd, een belasting dus. De plaatselijke overheden moesten deze innen, maar de verarmde bevolking kon het afgesproken bedrag simpelweg niet opbrengen. Overigens waren de armen al vrijgesteld; in Amersfoort 39% van de bevolking. Het familiegeld bestond hier tot 1724. Van Eemland weten we het niet, maar in de stad

De onderhandelingen, het tekenen en de festiviteiten. Anonieme gravure met adres van Abraham Allard, Amsterdam. (Museum Flehite, Atlas Coenen van 's-Gravesloot/foto: Ep de Ruiter.) Deze prent is uitgeleend aan het Centraal Museum.

Utrecht wisten de ontvangers het bedrag niet binnen te halen en ten slotte stonden de Staten verschillende malen een korting toe. Ook toen lukte het de Utrechters niet. Daardoor raakten de Staten in 1708 in acute geldnood.

ONDERHANDELINGEN

Ook de Britten waren nu oorlogsmoe en onderhandelenden in het geheim met de Fransen. Dat leidde in 1712 tot formeel overleg tussen de zeven Nederlandse gewesten, Frankrijk, Groot-Brittannië, Portugal, Pruisen en Savoye. Zij kwamen naar de stad Utrecht. De gezanten konden zich hier aangenamer verpozen dan in de grote Hollandse steden; de Fransen wilden daar ook niet heen omdat zij de Hollanders als hun grootste vijand zagen. Voor Utrecht was het een ongekende invasie van honderden sjieke heren met veel bedienden, die behoorlijk wat te spenderen hadden.

Britten en Fransen hadden de vredesbepalingen al voorgekookt. Voor de Nederlanden was de uitkomst van de onderhandelingen teleurstellend. De macht ter zee was verloren, maar er kwamen betere defensiemogelijkheden

GERAADPLEEGDE LITERAATUUR

■ C. Dekker (red.)

Geschiedenis van de provincie Utrecht II (Utrecht 1997) 251-256

■ R.E. de Bruin e.a. (red.)

Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht (Utrecht 2000) 297-298

■ Burchard Elias en Rob Kemperink (red.), *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort I* (Utrecht 2009) 231

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite.

tegen het Franse gevaar in de Zuidelijke Nederlanden.

Op 11 april 1713 werd de vrede getekend. Groot was de vreugde en dat mocht dan ook gevierd worden. Zelfs de armen van de stad Utrecht werden getrakteerd op een feestmaal. De Staten hebben daarna een uitverkoop en bezuinigingspolitiek gevoerd waar Mark Rutte nog wat van kan leren: in 1718 was men uit de rode cijfers! Maar van oorlog had men genoeg: pas in 1740 zouden de Nederlanden er weer even in betrokken worden.

GLAS

Ook Amersfoort had zwaar gezocht onder de financiële lasten van het gewest. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat men een gegraveerd glas liet maken om de vrede te vieren. Het draagt de namen van burgemeesters Rogier Kamerbeek en Bartholomeus van der Velden (zie portret in vorige *Kroniek*). Dit glas is permanent te zien in zaal 1, maar vanaf 26 maart liggen er ook prenten die naar aanleiding van de vrede zijn gemaakt. Enkele andere zijn uitgeleend voor de tentoonstelling in Utrecht. Er zijn ook vier boeken in de maak (zie p. 22).

Vondsten in een kerkarchief

Bijna dertien jaar geleden werd het archief van de hervormde gemeente Leusden (1664-1975) in bewaring gegeven aan Archief Eemland. Nu kan iedereen de oudere stukken raadplegen.

door **CARINE ALDERS**

Achttien strekkende meter dozen met notulen van de kerkenraad, foto's, kostersrekeningen, lijsten van bedeeden en boekjes van de zondagsschool. Alle dozen waren keurig genummerd, maar in de loop der tijd bleek dat niet altijd logisch en betrouwbaar. Soms waren stukken zelfs onvindbaar. In juli 2011 begon Wim van den Hoonaard met het opnieuw inventariseren van dit waardevolle archief. Hij is medewerker archieven en collecties. Bijna anderhalf jaar lang dompelde hij zich onder in de geschiedenis van de hervormde gemeente in Leusden.

'Alles begint met inlezen over de archiefvormer. Voor mij was het mijn eerste kerkarchief, maar ik had het geluk dat de Leusdense amateurhistoricus Willem Bos het archief in 1975 eerder inventariseerde. Bovendien heeft hij een groot aantal artikelen en boeken geschreven. Ook ben ik te rade gegaan bij mijn collega's Dirk Steenbeek en Sjoukje Straub, die al menig kerkarchief inventariseerden. Ik kreeg langzaam een beeld van de organisatie, haar doelstellingen en de activiteiten die daaruit voortvloeien.' Met deze kennis ontwierp Wim een nieuwe in-

Wim van den Hoonaard: 'Je zou denken dat een archivaris vooral met papier werkt, maar ik vind dat ik eigenlijk met mensen werk.'

deling voor het archief, die aansluit bij de inventarisaties van andere kerkarchieven. 'Zo kunnen onderzoekers sneller hun weg vinden in deze omvangrijke bron. Daar heb ik dan een steentje aan bijgedragen...'

VERNIETIGEN

Selecteren is een onontkoombaar onderdeel van een inventarisatie. Bij archiefmedewerkers zit bewaren in de genen; documenten vernietigen gaat tegen hun natuur in. Een zorgvuldige procedure verzacht het leed. 'Bij archiefstukken die meer dan één keer bewaard zijn gebleven is de beslissing eenvoudig. Ook kerkelijke archiefstukken van vóór 1900 worden over het algemeen bewaard. Maar je moet ook keuzes maken op grond van inhoud. Daar zijn richtlijnen voor. Bijlagen bij jaarrekeningen hoeven bijvoorbeeld niet eeuwig bewaard te blijven als de goedgekeurde rekeningen aanwezig zijn. Ik leg de lijst met te vernietigen archiefstukken ook voor aan de archiefvormer, in dit geval het kerkbestuur. Pas wanneer zij akkoord gaan worden de papieren daadwerkelijk vernietigd. Uiteindelijk is het archief met zo'n drie meter ingekort.'

VOER VOOR GENEALOGEN

'Voor mij waren vooral de kostersrekeningen een verrassing. Daarin staat nauwkeurig vermeld welke trouwerijen en begrafenissen plaatsvonden. Deze informatie kom je ook tegen in jaarrekeningen, maar de kostersrekeningen vullen vaak hiaten in. Ook vond ik in het archief van de diaconie lijsten met namen van bedeeden. Het oudste stuk in dit archief is een afschrift van een trouwakte uit 1664. Samen met de doop-, trouw- en begraafboeken bieden deze bronnen weer nieuwe aanknopingspunten voor Leusdenaren die op zoek zijn naar hun voorouders.' Het archief omvat ook documenten over de zondagsscholen in Asschat en Leusbroek. Naast liturgieën en enkele preken zijn de presentielijsten en de namen en adressen van leerlingen bewaard gebleven. 'Ik vond het belangrijk om de leesboekjes en de lesmethoden te beschrijven die gebruikt werden. Er is zelfs bladmuziek bewaard van de liedjes die gezongen werden. Zo kun je je heel goed inleven in wat je (over)grootouders lazen en zongen. Je zou denken dat een archivaris vooral met papier werkt, maar ik vind dat ik eigenlijk met mensen werk. Personen

uit het verleden komen tot leven en met een goede inventaris help je mensen in de toekomst om hun weg te vinden in het archief.'

VEELZIJDIG

Het archief schetst natuurlijk een beeld van de groei van de hervormde gemeente Leusden en het ontstaan van twee wijkgemeenten. Daarnaast biedt het echter ook inzicht in maatschappelijke activiteiten van de kerkgemeente. De jaarverslagen en bestuursnotulen van de Christelijke Jonge Meisjes Vereniging 'Dorkas' zijn bewaard gebleven. De vereniging werd in 1907 opgericht en hield zich in de beginjaren vooral bezig met het naaien van kleding voor de armen. Kort na de Tweede Wereldoorlog werd bovendien de Christelijke Vrouwenvereniging 'Dient Elkander door Liefde' opgericht. Ook hier werd ijverig genaaid en gebreid voor hulpbehoevenden. In 1954 ontstond een afdeling Gezinsverzorging vanuit de diaconie. Een onverwachte schat in dit archief zijn de stukken die betrekking hebben op de hofstede Donkelaar. In 1761 schonk Maatje Arissen haar boerderijen aan de Armen van Leusden, later de diaconie. Al deze archieven maken deel uit van de inventaris.

TIJDSBEELD

Ooit begon Wim bij de overheid als medewerker documentaire informatieverzorging. Hij kreeg vooral te maken met dynamische archieven, het korte-termijngeheugen van een organisatie. 'Deze archieven worden veel geraadpleegd en het is dus heel belangrijk om zaken systematisch op te bergen. Tegelijk groeit het archief ook snel; er komen dagelijks nieuwe stukken bij. Ik kwam tot de ontdekking dat werken met een statisch archief wellicht beter bij mij past. Daarin worden documenten voor de lange termijn bewaard en niet zozeer voor dagelijks

Correspondentie uit de periode 1816-1856, met rechts het Koninklijk Besluit uit 1816 tot het stichten van de Nederduitse Hervormde Kerk en het bijbehorend reglement.

Carine Alders is musicoloog en vrijwillig medewerker van Archief Eemland.

gebruik. Ik vind het een uitdaging om puzzelstukjes op hun plek te laten vallen en daarbij kun je de hectiek van een dynamisch archief slecht gebruiken. Bovendien is geschiedenis nu mijn werk; dat vind ik razend interessant. Elk archief vertegenwoordigt een periode, met een eigen gezicht en eigen accenten. Geregeld zie ik raakvlakken tussen het verhaal dat een archief vertelt en de landelijke of zelfs internationale geschiedenis. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om uit te zoeken wat de rol van de kerk is geweest in de oorlogsjaren. Maar dat vergt onderzoek en gaat veel verder dan inventariseren. Als ik ooit meer vrije tijd krijg zou ik me daar wel in willen verdiepen.'

IDENTITEIT

Het hele archief van 1.032 stukken is nu geïnventariseerd, beschreven en toegankelijk gemaakt via internet. Op www.archiefeemland.nl kunnen onderzoekers en belangstellenden een goede indruk krijgen van de inhoud en kennismaken met de archiefvormers. Wim van den Hoonaard kent ze inmiddels door en door. Hij kwam tot de ontdekking dat in 2013 aardig wat jubilea te vieren zijn: 425 jaar geleden ontstond de protestantse gemeente Leusden, 185 jaar geleden werd de Dorpskerk aan de Arnhemseweg in gebruik genomen, 50 jaar geleden werd het Hervormd Centrum (nu de Marcuskerk) gebouwd en 50 jaar geleden werd de hervormde gemeente Leusden opgesplitst in de wijkgemeenten Leusbroek (nu Leusden-Zuid) en Hamersveld (nu Leusden-Centrum).

Archief Eemland streeft ernaar dat de collectie een afspiegeling is van het wel en wee in de regio. Met het ontsluiten van dit archief valt weer een aantal puzzelstukjes op hun plek. Wim kijkt reikhalzend uit naar het eerste archief van een moslimgemeenschap: 'Ook die geschiedenis maakt deel uit van onze identiteit.'

'Voorheen De Oude Kalandermolen'

Op perceel Utrechtsestraat 30/32 vindt momenteel nieuwbouw plaats. Omdat het oude pand met de passage naar Achter de Arnhemse Poortwal was afgebroken kon het Centrum voor Archeologie hier opgraven. Archiefonderzoek wees uit dat hier ooit een *kalandermolen* werkzaam was en na die tijd een smederij. Van dit ambacht werden de resten opgegraven; van de kalandermolen helaas niet.

door ANNE VAN DER GLAS

Een kalandermolen drijft een kalender aan, een *mangel* voor het gladstrijken en doen glanzen van stoffen zoals laken en *bombazijn* (een mengsel van linnen en katoen; Amersfoort was in de 17e en 18e eeuw het belangrijkste productiecentrum). Het woord kalender stamt af van het middeleeuws-Latijnse *calendra*, dat een verbastering is van het Griekse woord cilinder. De vroegste kalandermolen bestond uit een op rollen geplaatste bak, die beladen was met stenen en ijzer. De bak werd heen en weer gerold (*gemangeld*) door touwen die over raderen liepen. Een paard dat een kamrad rondtrok, zorgde voor de energie. De stof die gekalanderd moest worden werd om de rollen gewonden. Kalandermolens waren vrij zeldzaam: naast de twee in Amersfoort zijn er twee bekend in Dordrecht; in Kampen, Leiden, Rotterdam en Zwolle stond er maar één. Ook in Twente zijn kalandermolens in bedrijf geweest.

Rechts: Kadastrale kaart uit 1832: 1. Utrechtsestraat 33/35, opgegraven in 1998; 2. Herberg De Vergulde Swaen (nu V&D); 3. Utrechtsestraat 30/32, opgegraven in 2012; 4. Herberg De Witte Swaen; 5. Smederij in 1660, Den IJseren Hoet (waarschijnlijke locatie); 6. Huisje, circa 1755 in eigendom van de participanten van de kalandermolen. Onder: Opgraving Utrechtsestraat 30/32.

UTRECHTSESTRAAT EN ZUIDSINGEL

De oudste Amersfoortse kalandermolen bevond zich aan de Utrechtsestraat en kwam in de loop van de 17e eeuw in werking. De andere werd gebouwd aan de Zuidsingel, waar op de gevelsteen het jaartal 1656 staat (nu nrs. 14/16). Deze molen was eigendom van zestien bombazijnwevers. Ook de oude molen werd beheerd door wevers. Het was mogelijk om een aandeel te kopen in de kalandermolen en zo voor bijvoorbeeld 1/20e eigenaar (participant) te worden. Beide molens waren rosmolens.

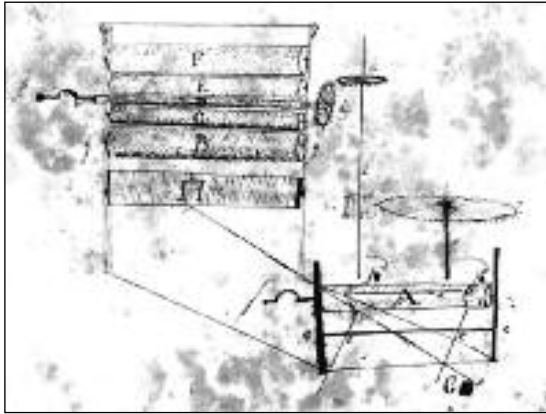

In 1700 was er een openbare verkoping 'van seekere huysinge, hoff en hoffstede, nevens een schuur met een wooninge daarin; staande in de Utrechtsestraat over [= tegenover] De Vergulde Swaen, genaemt De Oude Calander..., strekkende van de straat af tot aan de stadswallen'. Koper was Jan Siepman (voor f 1080,-). Hij was smid in Het Rad van Avonturen op de hoek van Zevenhuizen en Hof (nu Hof 39). Omdat de wevers concurrentie vreesden kochten zij de molen in 1702 terug.

ZWARE ROLLEN

De molen aan de Zuidsingel is tot 1833 in bedrijf geweest. Er is een constructietekening met handleiding uit

Tekening van de kalandermolen aan de Zuidsingel, uit de handleiding van 1755 (Archief Eemland).

1755 bewaard gebleven. Hierin wordt uitvoerig beschreven hoe 'de machine' bediend werd. Wat betreft de aandrijving, wordt de molen vergeleken met een grut(ers)molen. Behalve het paard waren er ook '2 mannen en een jongen' nodig om de molen te bedienen: 'zijnde het paard beneden gewent, op het roepen van de knecht boven, te blijven staan en voort te gaan wanneer het verweest word'. Dan ging de molen draaien 'en dus door het voortzetten van het paart de ganse machine in beweging komt, en het stuk zonder persing door de nauwe passagie van de op malkanderen drukkende sware rollen door gedreven wordt.'

SMIDSWINKEL

Na het terugkopen van de oude molen in 1702 is deze niet lang meer in gebruik geweest. Vijf jaar later verkocht Dirk Wijborgh het pand aan Jurriaan Siebergh en in die transportakte wordt niet over een kalandermolen gerept. Ook daarna zijn er geen archiefstukken die over een kalandermolen aan de Utrechtsestraat handelen.

Over Utrechtsestraat 30/32 vertellen transportaktes dat meestersmid Jurriaan Siebergh in 1709 een huis, hof en hofstede heeft 'met alles wat tot de smidswinkel behoort'. Twee jaar later verkocht Jurriaan deze smederij aan Jan van Maurik, een koopman in ijzer te Utrecht: 'een huis, hof en hofstede met zijn achterschuurtje, mitsgaders de grote smidse, de werkbank met zijn schroeven alsmede hamers en tangen, bijtels en bijtelstocken en al hetgene dat tot het gereedschap van de smederij behoort, staande in de Utrechtsestraat'. Later was Jan Schouten (ook meestersmid) eigenaar. Hij overleed in 1739 en liet na: 'Huysinge, hof en hofstede tot een smederij geaproprieert, staende aan de Utrechtsestraat naast het volgende pand, met 2 huysjens daar achter aende stadswalle uitkomende'. Een volgende eigenaar was Jan ter Schegget, die het pand in 1743 verkocht: 'Huis en smederij genaamd de Hessekar, voorheen "De Oude Kalandermolen" aan de Utrechtsestraat, met een schuur daarachter en na de schuur nog een hof'. Vanaf toen was de smederij in handen van Peter Cortman. Toen hij overleed zette zijn vrouw Gijsbertje Barends de zaak voort tot 1779. Zij verkocht het huis met de smederij aan Hendrik

De grutter bij zijn grutmolen, die net als de kalandermolen een rosmolen was. (Uit: Jan Luiken, *Het menselijk bedrijf*, 1694).

Jekel, meester-ijzersmid. Ook in de 19e eeuw was er nog een smederij, want in de kadastrale atlas van 1832 wordt als eigenaar genoemd 'Gerardus Jekel en consorten [deelgenoten], smit'. In 1849 was Jekel er winkelier in ijzerwaren. In een advertentie in de *Nieuwe Amersfoortse Courant* van 1888 werd de openbare verkoping bekend gemaakt van 'een huis en erf waar met goed succes eene smederij wordt uitgeoefend' aan de Utrechtsestraat, bewoond door Johannes Jekel. Deze zette zijn smederij voort in de Krankeledenstraat.

En toen, nog geen tien jaar later, viel het doek voor de smederij. Blijkens een advertentie in de *Amersfoortse Courant* vond in 1897 de aanbesteding plaats voor de bouw van een dubbel winkelhuis met bovenwoning. Zo eindigde de ambachtelijke bedrijvigheid op deze plek.

EEN STRAAT VOL SMEDEN

In de Utrechtsestraat zijn meer smederijen geweest. Niet zo verwonderlijk, want dit was een belangrijke toegangsweg naar de stad. Ook waren er herbergen gevestigd: De Witte Swaen (tussen Varkensmarkt en Hema), De Vergulde Swaen (nu V&D), Het Bonte Paard (nu Hema) en De Rode Leeuw (bij de Varkensmarkt). Die zorgden voor vertier en verkeer. Vaak was naast de herberg een inrijpoort naar een achterterrein, waar paarden en rijtuigen konden worden gestald. Er was dus werk voor (hoef)smeden, wagenmakers en andere ambachtslieden. Naast herberg De Witte Swaen was een (hoef)smederij gevestigd met (rond 1660) de huisnaam: *Den Useren Hoet*. In 1998 legde een opgraving de resten van een 17e eeuwse smidse bloot. Dat was naast V&D aan Utrechtsestraat 33/35, pal naast herberg De Vergulde Swaen dus en schuin tegenover 30/32. Midden 18e eeuw is deze verdwenen: de *blaffert* (een belastingregister 1755-1805) vermeldt hier geen smederij meer. Maar toen was er inmiddels een gevestigd aan de overkant: de smidse die nu is opgegraven aan de Utrechtsestraat 30/32.

BRON

■ Archief Eemland, Archief van de kalandermolen te Amersfoort 1656-1833 (beheersnr. 85)

Anne van der Glas is vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie.

Tijdloos Eigentijds

Museum Flehite richt zich vanzelfsprekend op Amersfoortse schilderkunst door de eeuwen heen. Maar is er ook belangstelling voor hedendaagse kunst die op enigerlei wijze aansluit bij, of reageert op de historische kunstcollectie van het museum.

door ONNO MAURER

KRUISBESTUIVING EN BEELDASSOCIATIE

In de tentoonstelling *Tijdloos Eigentijds* vormen werken van de 'oude' meesters Matthias (en Alida) Withoos, Caspar van Wittel, B.C. Koekkoek en Armando de inspiratiebron voor een zevental hedendaagse kunstenaars. Zij selecteerden werken in hun ateliers, of vervaardigden spe-

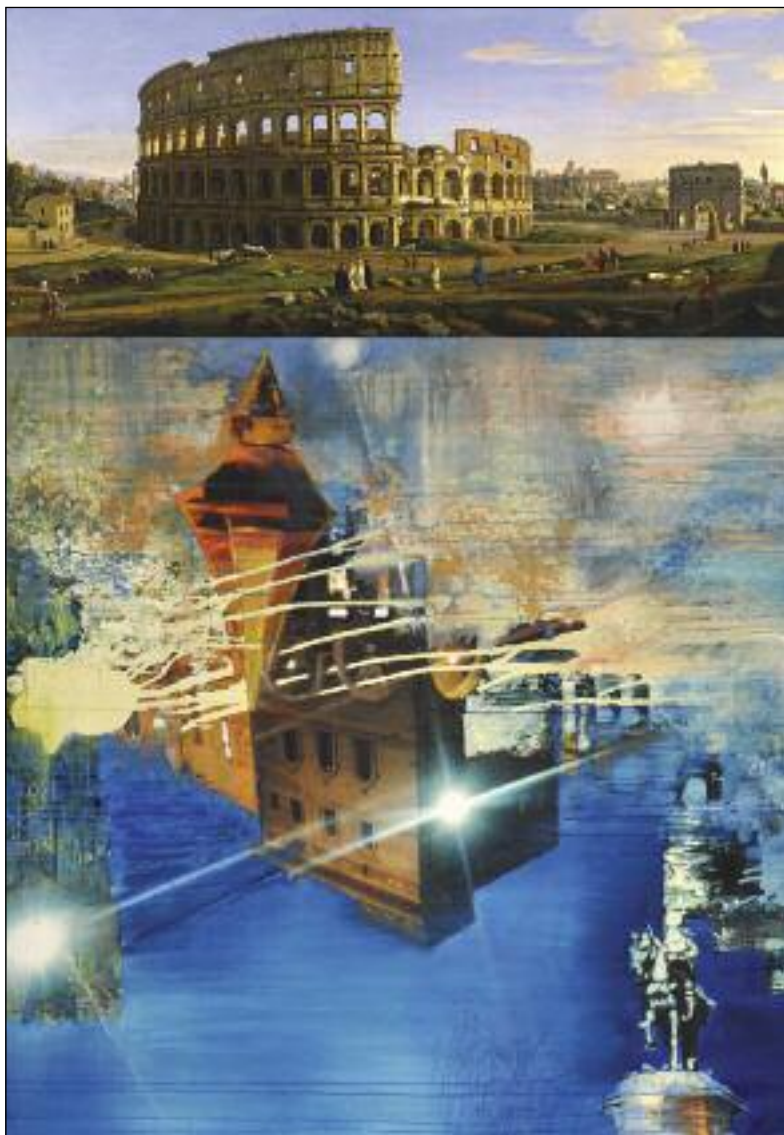
Caspar van Wittel, *Gezicht op het Colosseum en de Boog van Constantijn*. Olieverf op doek, 1707. 49x108 cm. Particuliere collectie. Uwe Poth, *Bologna*. Olieverf op fotodoek, 2010. 200x130 cm.

ciaal voor deze tentoonstelling werk, dat stilistisch, thematisch of qua onderwerpskeuze aansluit bij dat van de 'klassieke' voorbeelden. De tentoonstelling kan zodoende beleefd worden als een spannende en leerzame wandeling door de kunstgeschiedenis, tijdens welke de bezoeker diverse dwarsverbanden kan leggen of associatief werken uit verschillende eeuwen met elkaar kan vergelijken.

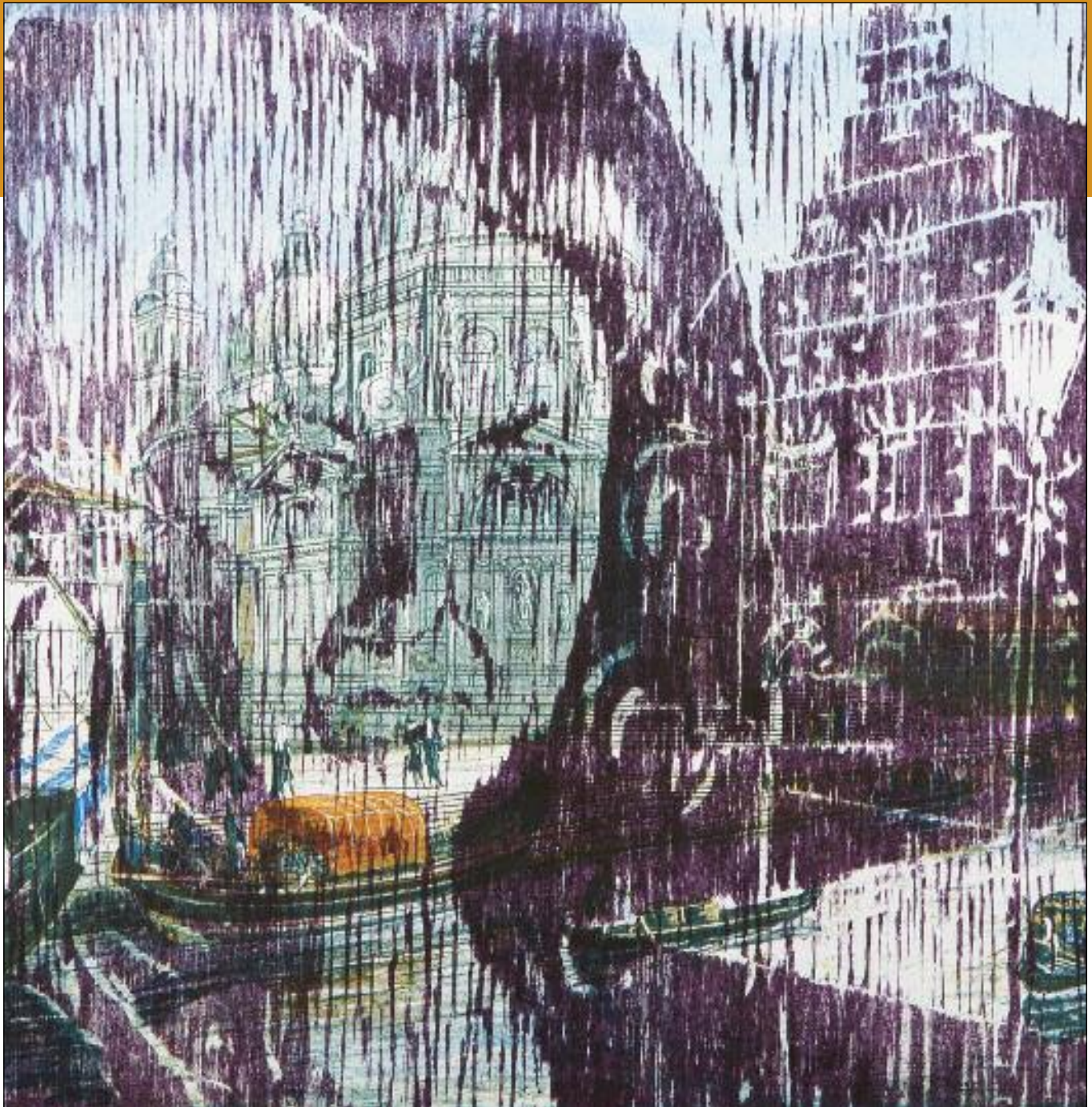
De 'route' is niet chronologisch van opzet. Men springt van de vroege negentiende eeuw naar 2013 en weer terug naar de zeventiende eeuw, om de blik vervolgens weer op de eenentwintigste eeuw te richten. Een van een bevriende kunsthandelaar in bruikleen verkregen boslandschap van de romantische landschapsschilder B.C. Koekkoek (1803-1862) wordt geflankeerd door een *Waldlandschaft* van Armando (1929), een op een tekening van Caspar van Wittel (1653-1736) geïnspireerd boomschilderij van Uwe Poth (1946) en een hedendaags, hyperrealistisch, romantisch landschap van de jonge Utrechtse schilder Daan de Jong.

Rond een bloemrijk 'bosstilleven' van Alida Withoos (1662-1730) uit de collectie van het museum, treft de bezoeker op bloemmotieven en hersendoorsnedes gebaseerde borduurkunstwerken van Seet van Hout (1957), sieraden en bloemfoto's van Marijke Schurink (1962), botanische potloodtekeningen van Annemieke Harkema (1958) en haar scherp gefotografeerde natuurstilleven van Margriet Smulders (1957) aan.

In de tentoonstelling is een serie aquarellen van landschappen uit de omgeving van Amersfoort opgenomen, vervaardigd door een Amersfoortse leerling van B.C. Koekkoek, J.P. van Wisselingh (1812-1899). Enige jaren geleden ontving Museum Flehite uit een particuliere nalatenschap een grote schenking van vele tientallen werken van deze Amersfoortse 'romanticus'. Een hedendaagse (eveneens in Amersfoort geboren) romanticus is Peter Tekelenburg (1962), die geregeld naar de Imbosch op de Veluwe trekt om daar potloodtekeningen te maken die doordrenkt zijn van een groots en meeslepend, romantisch natuurgevoel – geheel in de traditie van schilders als Koekkoek en Van Wisselingh. Tekelenburgs tekenkunst is daarmee ook beïnvloed door Armando, die evenals

Uwe Poth (Kiel 1946) bovengemiddeld geïnteresseerd is in de Europese cultuurgeschiedenis. Zowel Armando als Poth kunnen daarnaast gerekend worden tot belangrijke exponenten van de naoorlogse Europese schilderkunst.

ODE AAN CASPAR VAN WITTEL

Museum Flehite bereidt voor 2015 een grote overzichtstentoonstelling voor over het *vedutisme* (panoramische stadsgezichten) van Caspar van Wittel. Deze leerling van Matthias Withoos trok op zijn achttiende vanuit Amersfoort naar Rome, om daar door te dringen tot de hoogste lagen van de maatschappij. Hij ontwikkelde zich vervolgens tot een belangrijke schilder, wiens werk door diverse adellijke families in Italië en Engeland werd verzameld. Amersfoorter Van Wittel (Vanvitelli) wordt in Italië gere-

kend tot de belangrijkste schilders van de zeventiende en achttiende eeuw.

Uwe Poth, zonder titel (uit de serie Van Wittel). Gemengde techniek, 2012. 29 x 42 cm.

**Tentoonstelling
TIJDLOOS
EIGENTIJDS
van 24 februari
t/m 2 juni 2013 in
Museum Flehite**

Onno Maurer is conservator kunst en locatiehoofd van Museum Flehite.

Museum Flehite zal zich nooit een Van Wittel kunnen veroorloven; zijn werken brengen op de kunstmarkt miljoenen op. Wel kon het museum een kunstenaar uitnodigen om op Van Wittel geïnspireerd werk te vervaardigen. Dat is gebeurd: socioloog, cultuurkenner én kunstenaar Uwe Poth heeft een serie houtsneden vervaardigd over en naar Van Wittel. Deze serie vormt in de tentoonstelling *Tijdloos Eigentijds* een erudiet onderbouwde, qua beeldopbouw en -constructie rijke en gelaagde ode aan een van Amersfoorts belangrijkste kunstenaars aller tijden.

De tentoonstelling *Tijdloos Eigentijds* bevat daarmee een unieke mix van oude en hedendaagse kunst van de hand van (wereldberoemde) gevestigde kunstenaars alsmede (jong) talent.

Waar bleven de Amersfoortse honden?

Een opgraving bij Achter de Kamp bracht een leerlooierij aan het licht. Kuipen en veel botten duiden op de uitoefening van dit ambacht. Een afvalkuil vol kleine hondenbotjes werpt een blik op een onverwacht aspect van dit beroep.

door HENK DE BOER en MATTIJS WIJCKER

Het terrein is in de zomer van 2012 onderzocht. Het sloot aan op percelen die al zes jaar eerder waren opgegraven. Ook daar zijn toen ondermeer leerlooierskuipen gevonden (zie de *Kroniek* van maart 2007). Een deel van het nieuwe terrein was zwaar vervuild en moest worden gesaneerd. De bovenste meter grond is door de saneerder weggegraven, onder begeleiding van het Centrum voor Archeologie. Daarna is het niet vervuilde gedeelte van het terrein archeologisch onderzocht.

KALK EN EIKENSCHORS

Naast vondsten en sporen uit andere perioden zijn de resten van een 17e-eeuwse leerlooierij opgegraven. In zo'n looierij wordt huid tot leer bewerkt. De looier kreeg de huiden vaak aangeleverd met delen van de kop en poten er aan. Samen met het nog aanwezige vet en vlees

Rechts: Archeologen en saneerders gelijktijdig aan het werk.

Onder: Restanten van de kleikuipen. De rode pijlen markeren de randen van de vierkante kuipen.

Aan de binnenzijde heeft oorspronkelijk een houten bekisting gestaan. De andere (ingekraste) verkleuringen zijn latere verstoringen; deze zijn gegraven nadat de leerlooierij buiten gebruik was geraakt.

moesten deze eerst verwijderd worden. De volgende stap in het looiproces was het ontharen van de huiden. Hier toe werden de huiden te weken gelegd in putten met kalkhoudend water.

De inwerking van de kalk zorgde ervoor dat de haren na verloop van tijd gemakkelijk(er) van de huid konden worden verwijderd; dit was het *ploten*. In het volgende stadium werden de huiden gedurende één à twee jaar in kuipen met eikenschors en water gelegd. Er werd gere-

geld vers water en eikenschors toegevoegd. De zuren die tijdens dit weken vrijkwamen zorgden ervoor dat de huid uiteindelijk soepel en waterdicht werd. Nu was de huid gereed om als leer verwerkt te worden.

ONTHUIDEN

Bij zowel de opgraving uit 2006 als die van 2012 zijn veel botten gevonden, zoals dat kenmerkend is voor plaatsen waar huidbewerking plaatsvindt. Veel van de botten vertonen onthuidingssporen, zoals duidelijk te zien is op de aangetroffen hoornpitten en onderpoten. En die zijn vooral van runderen, niet zo zeer van schaap en geit. Ook hondenbotten behoorden tot de vondsten, waarvan sommige slachtsporen vertonen.

MEER DAN 90 HONDEN

Heel opmerkelijk was de vondst van een kuil vol met heel kleine botjes. Na telling en determinatie bleek dat het allemaal staartwervels van de hond waren: liefst 1.751 stuks! Het betrof wervels van zowel jonge, onvolgroeide, als van volwassen honden. Heel veel botjes, maar om hoe-

Boven: Een opgevulde bakstenen put, waar de huiden voor de ontharing in werden gelegd. Het materiaal uit de put vertelt ons dat deze omstreeks 1700 is dichtgegooid. Links: De staartwerveltjes.

■ Zie ook: André Clazing, 'Van vetters en ploters. Leerlooiers in Amersfoort', *FleHITE. Jaarboek XI* (2010) 10-25.

Henk de Boer is vrijwilliger en Mattijs Wijker is archeoloog bij het Centrum voor Archeologie.

veel honden gaat het hier? Het aantal staartwervels verschilt per hondenras. Zelfs als we ongeveer een maximum aantal wervels van negentien per hondenstaart nemen, en er van uitgaan dat alle staarten compleet in de kuil terecht zijn gekomen, moeten het minstens negentig honden zijn geweest. Waarschijnlijk waren het er echter veel meer. Geconcludeerd kan worden dat de leerlooier hondenhuiden kreeg aangeleverd met de staart er nog aan. Maar hoe kwam hij aan al die honden(huiden)? Misschien was hij een goede klant van de *hondenmepper* of *-slager*, de man die door de stedelijke overheid of door de kerk was aangesteld om het probleem van zwervhonden 'op te lossen'.

HANDSCHOENEN EN BOEIEN

Het is vandaag de dag niet meer gebruikelijk de hondenleer tot leer te verwerken, maar dit gebeurde vroeger wel. Hondenleer was aantrekkelijk omdat de poriën zo gering zijn, waardoor het niet of weinig water doorlaat. Het werd veelal verwerkt tot handschoenen of schoenen. Bekend zijn ook de *dog skin buoys*, die bewaard zijn gebleven in Schotland en die als boei in de visserij werden gebruikt. Een dichtgenaaide en opgeblazen huid van een hond voldeed voor een waterdichte, dus drijvende boei.

ONBEKEND MAAKT ONBEMIND

Gietijzeren leeuwenkop

door **BERT DE BREE**

Soms komen er raadselachtige voorwerpen uit de Amersfoortse bodem. De stadsarcheologen vragen aan de lezer wat de functie en betekenis van die voorwerpen zou kunnen zijn. Dat heeft al vaker ideeën en oplossingen opgeleverd.

In de *Kroniek* van december 2012 werd een onbekend voorwerp beschreven dat is aangetroffen in de tuin van het Centrum voor Archeologie. De oproep aan u om functie en betekenis op te helderen heeft tot op heden helaas niets nieuws opgeleverd.

Een volgend onbekend voorwerp waarvoor wij uw kennis en ervaring graag willen raadplegen is eveneens tijdens graafwerkzaamheden in een tuin aangetroffen. In dit geval niet in de historische binnenstad, maar aan de Curiestraat nabij de geluidswal langs de Zielhorsterweg. Het voorwerp heeft de beeltenis van een gekroonde leeuw. Het is van gietijzer en voorzien van een mogelijke handgreep; de achterzijde is geprofileerd en heeft een schroef-

Bert de Bree is vrijwilliger bij het Centrum voor Archeologie.

gat. De hoogte en breedte zijn respectievelijk 18 en 12 cm, terwijl het gewicht circa 2 kg bedraagt. Een deel van de gietnaden is mechanisch bewerkt. Het voorwerp bevond zich dicht onder het maaiveld en is een zogenoemde losse vondst uit 'verstoorde' grond zonder enige vorm van context. Een samenhang met andere bodemvondsten en de bodemopbouw is dus niet aanwezig. Inmiddels is het voorwerp door vele personen binnen en buiten het archeologisch vakgebied bekeken. Er zijn verschillende mogelijkheden geopperd, die vervolgens weer zijn afgewezen. Eén daarvan is een deurklopper, waarmee het voorwerp een zekere overeenkomst heeft. Er ontbreekt echter een 'kloppend' deel, zoals een ring, waarvoor overigens ook geen bevestigingsmogelijkheden zijn. Nog steeds is het dus niet duidelijk wat de functie van het voorwerp is of waar het een onderdeel van uitmaakt.

Kent u het voorwerp of doet u een gok: uw reacties zijn welkom op het Centrum voor Archeologie, 033 463 7797, archeologie@amersfoort.nl. U kunt ook langskomen op Langegracht 11; op woensdagmiddag is het Centrum altijd open.

HET FAVORIETE VOORWERP VAN...

Ayolt Brongers

Een museum is als een ijsberg: een groot deel is onzichtbaar. Museum Flehite is niet anders. Tot het onzichtbare deel behoort het depot; alleen tijdens speciale tentoonstellingen komen sommige stukken daaruit tevoorschijn om in de publieke vitrines te belanden. Bij eerste kennismaking is ook de bibliotheek onzichtbaar. Zij bevat boeken om de staf van informatie te voorzien. Hierdoor kan het geëxposeerde van de juiste bijschriften worden voorzien om zo het publiek voor te lichten en het tentoongestelde in de juiste context te plaatsen. Soms is een boekje echter zélf het bekijken

waard en daarom onderdeel van een tentoonstelling. Zo'n boekje nu, is mijn geliefd object. Het meet 18x14 cm en is met groene inkt gedrukt: **Nimmer-Dor berymt**. Dit werkje is in februari 1667 geschreven en uitgegeven door Everard Meyster (1617-1679), in onze stad welbekend van de Keitrekking. Hij was een gefortuneerde, grappen makende, en tot nadenken stemmende kunstenaar; mijns inziens enigszins te vergelijken met Salvador Dali (1904-1989). Hij ontwierp tuinen zoals het verdwenen *Doolom-Berg* (gesitueerd omgeving Pon-spoorlijnovergang bij de banketbakker Roethof/

De Jong) en het Utrechtse *Oog in Al*. Het idee achter Nimmerdor was, dat het in die tuin altijd groen was. De beplanting bestond daarom geheel uit groenblijvers als spar, hulst, klimop en zevenboom (een je-neverbesachtige). Het boekje is opgedragen aan *den groen-willigen leser*. Het bevat een plattegrond en een dichterlijke lofrede van 27 bladzijden op deze tuin; ieder couplet heeft als refrein:

*'t Is Nimmerdor rontsom, van boven en ter zij'en,
Van onderen oock mee, 't en zijn geen boeterijen,
Dat ick hier melden sal: 't is Nimmerdor, dat is
Te seggen altoos groen, na 't woords bediedenis.*

Aan het eind bevat het pamflet een alfabetisch gerangschikt register op de gebruikte woorden die rijmen op *zijden* of *zijen*, van *abdijen* tot *zuyperijen*.

Ik geef de pen door aan Alice van Diepen.

Ayolt Brongers was werkzaam bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en is oud-voorzitter van de OVF.

Nieuwe boeken

Renger de Bruin en David Onnekink, *De Vrede van Utrecht 1713*

(Hilversum: Verloren 2013), ISBN 978 90 8704 312 4, 96 pp., € 14,-, verschijnt 12 april.

Het boek bij de tentoonstelling (zie p. 10-11 en 24).

J.J. van Burgsteden (red.), *'Met wie zijn wij dan in oorlog': dagboek sergeant Cor Hemmeler: Grebbelinie – Valleistelling – Asschatterkeerkade*

(Achterveld: Lia van Burgsteden, 2012), ISBN 9789081587723, 158 pp., € 17,-

Cor Hemmeler uit Hengelo heeft in mei '40 met de Duitsers gevochten op de Asschatterkeerkade, een onderdeel van de Grebbelinie. Het dagboek gaat over de voorafgaande mobilisatie in Achterveld en Leusden. Met dagboekfragmenten van andere Asschat-teranen en een plattegrond van de keerkade.

Rudolf van Dijk, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*

(Hilversum: Verloren 2012), ISBN 978 90 8704314 8, 416 pp., € 39,-

Herziene uitgave van twaalf artikelen van de specialist op dit terrein. De laat-middeleeuwse geschiedenis van Amersfoort is niet los te denken van de Broeders en Zusters des Gemeenen Levens. Hoewel er geen artikelen apart aan Amersfoort zijn gewijd wordt deze stad wel geregeld genoemd.

E.W. van der Ent, *Baarnaar en Barinezen: verhalen uit oud Baarn*

(Baarn: Groenegrif, 2012), ISBN 978 90 819 8070 8, 115 pp.

Een verzameling verhalen uit de geschiedenis van Baarn waarin bijzondere Baarnaars worden uitgelicht. Met prachtige oude foto's.

R.L. Floor, *Architectuur van het recht: Nederlandse justitiegebouwen 1870-1914*

(Zutphen: Walburg Pers, 2012), ISBN 978905730779-9, 558 pp., € 69,50

Proefschrift over de architectuur van de Nederlandse gerechtsgebouwen, gevangenissen, rijksopvoedingsgestichten en tuchtscholen. In het boek komt ook het Rijksopvoedingsgesticht aan de Utrechtseweg (nu Koningin Beatrixplantsoen) in Amersfoort aan de orde.

J. Groeneveld (red.), *De dood van een erfgooyer: honderd plaatsen van herinnering tussen Vecht & Eem*

(Barneveld: BDU, 2012), ISBN 978 90 878 8184 9, 139 pp., € 17,50

Korte verhalen uit de regio tussen de Vecht en de Eem. Met verhalen over Baarn, Soest en Eemnes.

Donald Haks, *Vaderland en vrede 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*

(Hilversum: Verloren 2013), ISBN 978 90 8704 337 7, 352 pp., € 29,- verschijnt maart

Nederlands identiteitsbesef in de media tijdens de oorlogen tegen Frankrijk.

Daniëlle Hermans, *In vredesnaam*

(Utrecht: A.W. Bruna 2013), ISBN 978 90 229 9883 0, 240 pp., € 17,95 en ebook

Historische thriller over Vrede van Utrecht,

waarbij steeds geschakeld wordt tussen heden en verleden. Gebaseerd op literatuur en steun van deskundigen.

A. Freschot, *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht*

(Ed. Erik Tigelaar, vert. Roland Fagel, Hilversum: Verloren 2013), ISBN 987 90 8704 312 4, 176 pp., € 15,- verschijnt 15 maart.

Anonieme Franse schandaalkroniek die meer waarheid bevat dan tot dusver is gedacht. Ook de auteur is achterhaald, een Utrechtse leraar Italiaans.

J.A. van der Hoeve, *Eemnes Binnen, Pieterskerk 'het dikke torentje': bouwhistorische verkenning*

(Utrecht: Bureau voor bouwhistorisch onderzoek Van der Hoeve, 2012), 75 pp. De geschiedenis van de Sint-Pieterskerk aan de Wakkerendijk.

W. Hofland, *Amersfoort en Eem: opstellen van Wulfred Hofland*

[Amersfoort: W. Hofland, 2012], 76 pp., € 15,-, whofland@xs4all.nl

Bundel van artikelen, meest eerder verschenen in *De Stad Amersfoort*: het ontstaan van Amersfoort; de Eem en het Raboes; de vroegste bewoning van de Eempolder; de oudste plattegronden van Amersfoort; schout Vincent van den Houven, Amersfoort in de Tweede Wereldoorlog; de Malen van Hoogland.

C. Wolswinkel, *Boerderij De Lagemaat* (Woudenberg: Stichting Oud Woudenberg, 2012), 68 pp.

Bewoningsgeschiedenis van een boerderij aan de Strubbelenburg in de buurtschap Rummelaar van 1694 tot 1994. Met stamreeks van de familie Van de Lagemaat.

TILLY DU PUI & GERARD RAVEN

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld; NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2; VSA in Drieringensteeg 3. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum.

NGV = *Nederlandse Genealogische Vereniging*, <http://amersfoorteo.ngv.nl>;
OVF = *Oudheidkundige Vereniging Flehite*;
VSA = *Stichting Vrienden van de Synagoge Amersfoort*.

Donderdag 19 februari, 20-22 uur

NGV-lezing Zacharias Klaasse: *Geschiedenis van het Kadaster*.

Dinsdag 26 februari, 20-22 uur

OVF-lezing Alex Luigjes: *Glas in lood*.

Dinsdag 12 maart, 20-22 uur

NGV-lezing Daniëlle Teeuwen: *Sociale vangnetten in de Gouden Eeuw*.

Donderdag 14 maart, 17-19 uur

Historisch Café. Onderwerp en plaats op www.archiefeemland.nl onder agenda. Tevens aanmelden voor maandelijks digitale uitnodiging.

Dinsdag 26 maart, 20-22 uur

Algemene Ledenvergadering OVF.

Donderdag 11 april, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 14 maart.

Dinsdag 16 april, 20-22 uur

NGV-lezing Joost Jonker: *Economische crises door de eeuwen heen*.

Dinsdag 23 april, 20-22 uur

OVF-lezing Remco Reiding: *Kind van het Ereveld. Onderzoek naar Russische graven*.

Donderdag 9 mei, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 14 maart.

Dinsdag 14 mei, 20-22 uur

NGV-lezing. Spreker en onderwerp nog niet bekend.

Dinsdag 28 mei, 20-22 uur

OVF-lezing E.J. Vinkhuyzen: *Amersfoort, de cavalerie en prins Bernhard*.

24 februari-2 juni

Tentoonstelling *Tijdloos eigentijds*. Zie p. 16.

Zaterdag 15 juni, 9.15-17 uur

OVF-excursie naar het Kijk- en Luistermuseum in Bennekom en naar Museum Het Valkhof en de Ottoonse kapel in Nijmegen.

26 maart-1 augustus

Minitentoonstelling *De Vrede van Utrecht*. Zie p. 10.

12 april-22 september

Tentoonstelling *In Vredesnaam. De Vrede van Utrecht 1713*. Centraal Museum. Zie p. 10.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de Amersfoortse erfgoedcollecties.

Rondleiding Stichting Historisch Verpleegkundig Bezit

Elke dinsdag en woensdag, 11-14 uur. Neonweg 12, www.shvbweb.nl.

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vonden. Langegracht 11, toegang gratis.

Spreekuur familiegeschiedenis

Elke eerste donderdag in Archief Eemland, 14-16 uur.

KRONIEK

verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 30,-, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt;
- Stichting Archeologie Amersfoort voor € 20,- per jaar, met optie jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Agnes Houët-Berenschot
Vondelplein 1 • 3818 BC Amersfoort
033 463 49 89
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
Bezoekadres: Westsingel 50
Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Afdeling RO/Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 1
Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 7
Open: ma-do 9.00-17.00 uur

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) Archeologisch Centrum

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
Bezoekadres: Langegracht 11
Open: wo 14.00-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Tilly du Pui • Gerard Raven • Francien Snieder • Yvonne Tanke • Piek Theisens

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meningingen verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

IN DIT NUMMER

Synagoge	1
Monument Sinaï-kliniek	4
De karaf van Simmeren	6
Struikelstenen	9
Vrede van Utrecht	10
Archief hervormde gemeente Leusden	12
Opgraving Utrechtsestraat	14
Tentoonstelling <i>Tijdloos Eigentijds</i>	16
Opgraving Achter de Kamp	18
Onbekend maakt onbemind	20
Favoriet voorwerp	21
Boeken/Nieuws/Agenda	22